

الگوی تربیتی آیات حج با تکیه بر تفسیر المیزان

محسن خوشنفر / استادیار گروه حدیث جامعه‌المصطفی العالمیه، قم، ایران

ms.hoseini89@yahoo.com

کتاب **مبانی‌اسادات حسینی** / طلبه سطح چهار تفسیر تطبیقی، مؤسسه آموزش عالی فاطمه الزهراء (ع) اصفهان

اکرم سلمانی نژاد / طلبه سطح چهار تفسیر تطبیقی، مؤسسه آموزش عالی فاطمه الزهراء (ع) اصفهان

دریافت: ۱۳۹۸/۰۶/۲۲ - پذیرش: ۱۳۹۸/۱۰/۲۳

چکیده

قرآن، مناسب با ساختار وجودی آدمی، شامل برنامه‌های تربیتی برای هدایت و تعالی انسان‌هاست. در تحقیقات تربیتی-قرآنی، گزاره‌های مختلفی مانند مبانی، اصول، روش، اهداف و... از آیات قرآن استخراج می‌شود. برای استفاده بهینه از این تحقیقات، لازم است الگویی ارائه و ارتباط گزاره‌های تربیتی با این الگو بیان شود تا زمینه کاربست آنها فراهم شود. این پژوهش، تلاش دارد تا به الگوی تربیتی آیات حج دست یابد؛ چراکه مناسک حج برنامه فشرده انسان‌سازی است. برای این مهم، با روش توصیفی-تحلیلی، پس از استنتاج از آیات حج با تکیه بر تفسیر المیزان-که غنی‌ترین تفسیر شیعی است-الگوسازی شده است. این الگو به گزاره‌های تربیتی دست‌یافته از آیات حج مستند است. برخی عناوین تربیتی عبارت‌اند از: «مبانی» ای همچون خلوص و اختیار، «اصولی» مثل عمل‌گرایی و وحدت‌گرایی، «روش‌هایی» چون آسان‌سازی و تمثیل، «عواملی» مانند دعا و امنیت، «موانعی» چون شرک و مایوس کردن و «نتایجی» مانند امیدواری و زندگی طیب. در نتیجه، ارتباط این یافته‌ها در چهار الگو روشن شده است. رابطه میان «مبانی، اصول و اهداف» و رابطه میان «مربی، متربی، نتایج، عوامل و روش‌ها».

کلیدواژه‌ها: الگوی تربیتی، مؤلفه‌ها و گزاره‌های تربیتی، آیات حج، تفسیر المیزان، علامه طباطبایی.

تنها مربی خداست؛ چراکه یگانه خالق هستی اوست و او در کلام خود (قرآن) بهترین برنامه را برای تعالی انسان، تدارک دیده است. البته به هر میزان افراد با سؤال به محضر قرآن کریم وارد شوند، بیشتر از آن بهره خواهند برد. یکی از مسائل اساسی برای هر انسانی دستیابی به الگوی تربیت متعالی خود و دیگران است. امروزه بر اساس نیاز جوامع، تحقیقات تربیتی رشدی چشمگیر داشته است؛ ولی هنوز الگوهای تربیتی این کتاب انسان‌ساز استخراج نشده است. آنچه سبب غنای این تحقیقات و عمیق‌تر و بنیادی‌تر شدن نتایج آن می‌شود، استفاده روشمند از منابع مطمئن در گردآوری داده‌ها و جمع‌بندی آنهاست. بهترین و مطمئن‌ترین منبع در این زمینه، وحی است که عالی‌ترین برنامه تربیتی برای خودسازی و دیگرسازی، در آن تنزیل شده است. برای دست یافتن به الگوهای تربیتی می‌توان با عرضه گزاره‌های تربیتی (مبنا، اصول، روش، هدف، عوامل، موانع تربیت، وظایف و شرایط مربی و متربی) به قرآن، بی‌بدیل‌ترین الگوهای تربیتی را استخراج کرد. در راستای این مهم، می‌توان از روش تربیتی (سوره‌ای) یا موضوعی بهره‌مند شد.

در این پژوهش به دلیل اهمیت ویژه موضوع حج در راستای انسان‌سازی، روش موضوعی در قرآن کریم با عنوان «الگوی تربیتی آیات حج با تکیه بر تفسیر المیزان» اتخاذ شده است. بررسی آیات حج از آن‌رو انجام می‌گیرد که عمل عبادی-سیاسی حج انسان را به مقصد اصلی خود می‌رساند. این معنا در واژه حج نیز نهفته است: «الْحَجُّ: كثرة القصد إلى من يعظم... ثم اخصّ بهذا الاسم القصد إلى بيت الله الحرام للنسك» (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۹؛ ابن فارس، ۱۴۲۹، ج ۲، ص ۲۹-۳۰). البته استخراج الگوی تربیتی در آیات حج، هدف این پژوهش است؛ زیرا چنین کاری انجام نشده است و در الگوست که ارتباط عناوین تربیتی به‌دست می‌آید و پس از آن می‌توان برای عملیاتی کردن، الگو را آموذ؛ چنان‌که در معنای الگو نیز آورده‌اند: الگو در لغت به معنای نمونه و مدل است (عمید، ۱۳۸۷، ص ۲۲۸). در حوزه تعلیم و تربیت، معنای اصطلاحی الگو کاملاً با معنای لغوی آن تطابق دارد و به طرح و نمونه یا مدلی از شکل یا اشیا یا موردی از رفتار اطلاق می‌شود (حسینی‌نسب و اقدم، بی‌تا، ص ۴۳۲)؛ طرح و برنامه‌ای که اجرایش و تکرارپذیر باشد (عباسی‌مقدم، ۱۳۹۱، ص ۴۵).

برای ورود به قرآن، توجه به این نکته حائز اهمیت است: «به همان میزان که دستیابی به مفاد صحیح آیات و مراد واقعی خداوند، در سعادت انسان و حل معضلات فردی و اجتماعی نقش مثبت دارد، انحراف آگاهانه یا ناخودآگاه در این زمینه تأثیر منفی به جای خواهد گذاشت» (بابایی و دیگران، ۱۳۸۵، ص ۳). از همین‌رو برای دوری از انحراف یا تفسیر به رأی در بررسی آیات حج، تفسیر گران‌سنگ *المیزان* مبنا قرار داده شده است؛ چراکه رویکرد و روش تفسیری علامه - که جامع‌ترین و عمیق‌ترین است - محقق را از افتادن در وادی تفسیر به رأی دور می‌کند و مؤلف این کتاب ارزشمند کسی است که به فرموده آیت‌الله جوادی آملی به قدری با کتاب خدا مأنوس بوده که توانسته است رمز آیات را از خود آیات به دست آورد (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۴۵-۴۶؛ طاهرزاده، بی‌تا، ص ۱۹).

بنابراین به‌طور کلی پژوهش پیش رو در پی پاسخ به این پرسش اصلی است که الگوی تربیتی در آیات حج با تکیه بر تفسیر المیزان چگونه است؟

۱. تعاریف

پی بردن به معانی واژه‌های پرکاربرد و مربوط به تربیت، راه را برای پژوهشی علمی‌تر هموار می‌سازد. نوع تعریف گزاره‌های تربیتی (مبنا، اصول، روش، هدف، عوامل، موانع تربیت و...) به تعریف «تربیت» بستگی دارد؛ از همین رو ابتدا تربیت معنا می‌شود تا شاخصه‌های آن نیز همسو با معنای تربیت تعریف شوند.

الف) تربیت: این واژه از ریشه «ربو» به معنای نمو و زیادت گرفته شده (ابن منظور، ۱۴۱۴، ص ۳۰۵) و در اصطلاح عبارت است از: «پرورش دادن؛ یعنی استعدادهاى درونى را که بالقوه در یک شیء موجود است، به فعلیت درآوردن و پروردن؛ و از همین رو تربیت فقط در مورد جاندارها صادق است» (مطهری، ۱۳۷۳، ص ۶۳).

ب) مبنا: مبنا از ریشه «بنی» به معنای «بنا شده» است (قرشی، ۱۳۷۱، ص ۲۳۲). در اصطلاح، واقعیت‌های خارجی موجود در طبیعت و انسان را «مبنا» گویند که ممکن است در علوم دیگر اثبات شده باشند؛ نظیر واقعیت‌های روان‌شناختی، انسان‌شناختی و... (حسینی‌زاده، ۱۳۹۰، ص ۲۶). پس مبانی تربیتی گزاره‌های توصیفی‌اند که جهت‌گیری‌های کلی تربیت را مشخص می‌کنند و در تعیین اصول و روش‌ها نقش بسزایی دارند (داوودی، ۱۳۹۱، ص ۸۸).

ج) هدف: «هدف» در لغت به معنای نشانه، غرض و غایت به کار می‌رود (عمید، ۱۳۸۷، ص ۱۲۵۸). هدف در تربیت به معنای وضع نهایی و مطلوبی است که سودمند تشخیص داده می‌شود و برای رسیدن به آن، فعالیت‌های مناسب تربیتی انجام می‌گیرد (داوودی، ۱۳۹۱، ص ۷۳). هدف‌های تربیتی چهار نقش در فرایند تربیت دارند:

۱. رهبری و هدایت مسیر و فعالیت‌های تربیتی و مسیر و جهت آنها؛

۲. ایجاد انگیزه برای حرکت به سمت هدف‌های تربیتی؛

۳. ارزیابی فعالیت‌های تربیتی برای شناسایی نقاط قوت و ضعف و اصلاح آنها با تعیین هدف؛

۴. ایجاد هماهنگی بین افراد و جلوگیری از موازی‌کاری و تعارض (همان، ص ۷۴).

د) اصل: «اصل» معادل کلمه انگلیسی principle، در لغت به معنای ریشه و اساس است و در اصطلاح برخی علوم رفتاری به معنای قاعده عمومی سلوک، قانون کلی روش علمی، و تکیه‌گاه بنیادی درون یک ساخت است. با توجه به معنای لغوی و اصطلاحی، چنین ویژگی‌هایی را می‌توان برای مفهوم «اصل» برشمرد: کلیت و شمول؛ اهمیت و تقدم اصل بر امور دیگر؛ نوعی دستور و باید‌ها. در نتیجه، اصول تربیتی را می‌توان چنین تعریف کرد: «مجموعه قواعد کلی تربیتی که بر اساس مبانی و اهداف تربیتی انشا می‌شود و راهنمای عمل مربی قرار می‌گیرد و رفتار تربیتی او را شکل می‌دهد و او را در رسیدن به هدف یاری می‌رساند». درباره اصول تربیتی با مبانی و اهداف می‌توان گفت، اصول از مبانی و اهداف انتزاع می‌شود و معادل خارجی ندارد؛ ولی منشأ انتزاع خارجی دارد و

اعتباری صرف نیست که حقیقتی در خارج جز انسان‌ها نداشته باشد. اصول «باید»هایی است که از مبانی، اهداف و رابطه آن دو انشا می‌شود و کیفیت رفتار مربی را شکل می‌دهد (حسینی‌زاده، ۱۳۹۰، ص ۲۵-۲۸؛ داوودی، ۱۳۹۱، ص ۸۸). این رابطه در نمودار شماره ۱ بر اساس آیات حج روشن شده است.

ه) زمینه: منظور از زمینه تربیتی در این پژوهش، بسترهای موجودی است که مربی و مرتبی در آن قرار می‌گیرند و از آن بستر برای رسیدن به اهداف تربیتی استفاده می‌کنند؛ چنان‌که علامه طباطبایی در تفسیر انتهایی آیه ۳۷ سوره حج به این امر اشاره کرده‌اند: «كَذَلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَاكُمْ. المعنى كذلک سخرها لكم ليكون تسخيرها وصلة إلى هدايتكم إلى طاعته والتقرب إليه بتضحيتها فتذكروه بالكبرياء والعظمة على هذه الهداية» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۳۷۶). این زمینه‌ها ممکن است اختیاری و غیراختیاری به‌وجود آیند.

و) روش: «روش» معادل کلمه انگلیسی method، در لغت به معنای شیوه، اسلوب و سبک است و در اصطلاح عبارت است از راه به کارگیری قواعد تربیتی که مربی برای رسیدن به اهداف تربیتی خود از آنها بهره می‌گیرد (حسینی‌زاده، ۱۳۹۰، ص ۲۸). موفقیت در تربیت، پیش از هر اقدامی و بیش از هر چیزی، مرهون ایجاد زمینه مناسب است که با استفاده از روش‌های تربیتی می‌توان آنها را ایجاد کرد. از این‌رو در قرآن به فراهم آوردن زمینه مناسب بسیار توجه شده است. برخی از این روش‌های زمینه‌ساز برای تحقق اهداف تربیتی در جدول شماره ۶ می‌آید.

ز) عامل: «عامل» یا «سبب» در لغت به معنای ریسمان و طنابی است که با آن از درخت بالا می‌روند. به‌طور کلی به هر وسیله‌ای سبب گفته می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۳۹۱). در این پژوهش نیز مراد از عامل تربیتی همان وسایل و اسباب تربیت است که یکی از بهترین تعریف‌های مصادیق آن در آیات حج آمده است: «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ» (آل عمران: ۹۶). کلمه «مبارک»، از برکت، به معنای خیر بسیار، در برکات دنیوی و اخروی (هر دو) به کار می‌رود؛ ولی در این آیه از مقابله با جمله «هُدًى لِّلْعَالَمِينَ» استفاده می‌شود که مراد از آن، افاضه برکات دنیوی (مانند وفور ارزاق و بسیار شدن انگیزه‌ها) برای عمران و آباد کردن مکه است، که با حضور و تجمع در آن برای زیارت و عبادت، این زمینه فراهم می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۳۵۱).

ح) مانع: «مانع» در لغت به معنای بازداشتن و حائل شدن بین چیز و اراده آن است (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۱۶۳). پس هر آنچه انسان را از رسیدن به اهداف تربیتی بازدارد، مانع تربیتی محسوب می‌شود.

ط) نتیجه: از ریشه «نتج»، به معنای حاصل و ثمره است (ابن منظور، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۳۷۳). با توجه به آیات حج می‌توان معنای بهره و نتیجه را بهتر دریافت: «فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَقٍ...» (بقره: ۲۰۰ و ۲۰۱). بعضی از مردم به‌جز دنیا نمی‌خواهند؛ اینان در آخرت هیچ نصیبی ندارند. برخی نیز هستند که در دنیا و آخرت فقط خوشنودی پروردگارشان را می‌طلبند. اینان از آخرت هم نصیب دارند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۸۱). از این بیان روشن می‌شود که نصیب تربیتی برای هر کس در دنیا و آخرت، مترتب بر خواست و عمل خود اوست.

۲. مبانی نظری و پیشینه

اعتقاد به جاری بودن هدف هدایتی قرآن کریم در تمامی آیات آن و نیز جلوه ربوبیت الهی در کلامش - که «تنزیل من رب العالمین» است - انسان تشنه هدایت و تربیت را بر آن می‌دارد که به همه آیات قرآن با نگاه تربیتی بنگرد و آنها را برای تربیت خود و دیگران به کار گیرد و به گفته آیت‌الله جوادی آملی بر مبنای جامعیت آن، همه ابعاد زندگی مادی و معنوی را هدایت کند و از نقش بسزای دین در تأمین سعادت حیات دنیوی و اخروی و نیز در چگونگی سازمان‌دهی زندگی بهره برد (جوادی‌آملی، ۱۳۸۹، ص ۱۷). از همین روست که اندیشمندان اسلامی تربیت، نگاهی ویژه به منابع دینی، به‌ویژه قرآن داشته‌اند و در زمینه تربیت دینی تلاش‌های فراوانی در قالب مقاله و کتاب انجام داده‌اند. برخی کتب برگرفته از متون دینی (آیات، روایات و سیره تربیتی اهل‌بیت علیهم‌السلام)، طبقه‌بندی گزاره‌های تربیتی را توصیف کرده‌اند؛ مانند کتاب **نگاهی دوباره به تربیت اسلامی**، نوشته خسرو باقری؛ دو کتاب **تربیت دینی و تربیت اخلاقی (سیره تربیتی پیامبر و اهل‌بیت علیهم‌السلام)**، اثر محمد داوودی؛ **سیره تربیتی پیامبر و اهل‌بیت علیهم‌السلام**، نوشته علی حسینی‌زاده و محمد داوودی؛ و

مقالاتی نیز در این زمینه نوشته شده است؛ از جمله: مقاله «نگاهی به ابعاد مفهومی و کارکردی الگو و اسوه در تربیت و تبلیغ دینی»، اثر مصطفی عباسی مقدم، که الگو در تربیت را بررسی کرده است؛ مقاله «چیستی تفسیر تربیتی (مبتنی بر روش‌شناسی پژوهش در تفاسیر و علوم تربیتی)»، نوشته بهزاد ایزدی و محمدعلی تجری، که به تفسیر آیات مستقیم در زمینه تربیت (ابعاد، اهداف و مبانی، روش‌ها، عوامل و موانع) می‌پردازد و سعی دارد میزان تطابق نظریات علمی ثابت‌شده در علوم تربیتی را با آیات قرآن بسنجد؛ مقاله «جایگاه تعلیم و تربیت اسلامی در علوم انسانی» از محمدرضا نیلی احمدآبادی، که درصد اثبات امکان و لزوم تربیت انسان کامل با بهره‌گیری از معارف دینی و آموزه‌های وحیانی است.

با وجود مقالات و کتب فراوان تربیتی، کمتر تحقیقی به هدف ارائه الگوی تربیت قرآنی، به‌ویژه با رویکرد آیات حج، انجام شده است. از همین رو در پژوهش حاضر سعی بر آن است که با تکیه بر تفسیر **المیزان**، عناوین تربیتی از آیات حج استخراج و در نهایت الگوی تربیتی آیات حج ارائه شود و به این پرسش پاسخ دهد: با تکیه بر تفسیر **المیزان**، آیات حج چه الگوی تربیتی ارائه می‌دهد؟ در ضمن پاسخ‌گویی به این پرسش، به چهار سؤال فرعی پاسخ داده می‌شود. این چهار سؤال بر اساس تعاریف بیان‌شده از گزاره‌های تربیتی و استنتاج آیات (نهج البلاغه، خ ۱۵۸) و ارتباط دادن مقوله‌های یافت‌شده، ترتیب یافته است:

۱. با تکیه بر تفسیر **المیزان** الگوی آیات حج درباره رابطه اهداف، مبانی و اصول چگونه است؟
۲. با تکیه بر تفسیر **المیزان** الگوی آیات حج درباره رابطه مری، مربی، روش‌ها، نتایج و عوامل تربیت چگونه است؟
۳. با تکیه بر تفسیر **المیزان** الگوی آیات حج درباره رابطه مبانی، اصول، اهداف، عوامل، موانع، روش‌ها و نتایج تربیت چگونه است؟

۴. با تکیه بر تفسیر *المیزان* الگوی آیات حج در مورد رابطه عوامل، موانع و روش‌ها، ابعاد، زمینه‌ها و محتوا، اصول مبانی و اهداف چگونه است؟

۳. روش تحقیق

این پژوهش، با روشی توصیفی و تحلیلی در زمینه آیات در راستای ارائه الگو، مضمون‌های داده‌ها را تحلیل کرده است. در این روش به‌عنوان یک راهبرد، بر تقلیل و تحلیل داده‌ها تکیه می‌شود؛ به‌طوری‌که داده‌ها تقسیم‌بندی، طبقه‌بندی، تلخیص و بازسازی شده، پژوهشگر از مجموع این مفاهیم، به یک یا چند الگو هدایت می‌شود. با این روش، انبوه داده‌های پراکنده، سازمان‌دهی و خلاصه شده و به داده‌های غنی تبدیل می‌شوند. این روش، ذهن را برای جست‌وجوی هدفمند از منابع جهت می‌دهد تا موشکافانه در متن دقت کند و هر یافته جالب یا تکراری را جمع‌آوری نکند و مضامینی را که همپوشانی دارند، تمایز دهد (یاوری، ۱۳۹۴، ص ۵-۶). از این شیوه می‌توان برای موضوعات مختلفی مانند تربیتی و... استفاده کرد. برای به‌کارگیری روش یادشده، ابتدا با تفکر و کمک گرفتن از کتب و مقالات تربیتی، گزاره‌های تربیتی استخراج شده است؛ گزاره‌هایی اعم از مبانی، اصول، روش، ابزار، هدف، عوامل، موانع تربیتی، وظایف و شرایط مربی و مربی. برای اتخاذ رویکردی ثابت در پژوهش، از بین کتب تربیتی برای هر کدام از گزاره‌های کلی تربیتی، تعریفی متناسب با موضوع پژوهش انتخاب و بیان شده است. در گزارش فرایند تحقیق، که به‌نوعی روند رسیدن به یافته‌های پژوهش است، روش یادشده بیشتر روشن می‌شود.

۴. فرایند تحقیق (یافته‌های پژوهش)

از آنجاکه موضوع این تحقیق الگوی تربیتی آیات حج است، در یافته‌های پژوهش، سیر رسیدن به الگوها گزارش می‌شود. در بیان فرایند تحقیق، از تعیین موضوع تا رسیدن به الگو، مراحل مختلف به‌تفکیک با جداول و نمودارهای مربوط به هر قسمت توضیح داده می‌شود. لازم به ذکر است به دلیل محدودیت صفحات، خلاصه‌سازی مطالب امری ضروری به نظر رسیده است؛ به‌ویژه در جدول شماره ۱ که مربوط به داده‌های اولیه است؛ از همین رو در بیان مراحل اجرایی پژوهش سعی بر آن است مواردی که در متن به‌عنوان شاهد بدان‌ها اشاره می‌شود، غیر از مواردی باشد که در جدول شماره ۱ آورده شده است تا مستندات بیشتری در گزارش رسیدن به الگوگیری بیان شود.

۱-۴. استخراج شاخصه‌های تربیت

در این مرحله با تفکر و مراجعه به کتب و مقالات روان‌شناسی و تربیت اسلامی، شاخصه‌های مؤثر در تربیت تعاریفی گویا استخراج شده است؛ مواردی چون مبانی، اصول، روش، ابزار، اهداف، عوامل، موانع، نتایج تربیتی، وظایف و شرایط مربی و مربی. تعاریف آنها در صفحات پیش بیان شد.

۲-۴. جمع‌آوری داده‌های متنی

این مرحله، از مراحل مقدماتی و البته مهم تحقیق است؛ چراکه علاوه بر فرصت کافی، نیاز به دقت فراوان در تفسیر *المیزان* برای به‌دست آوردن داده‌های اولیه است. برای جمع‌آوری داده‌های متنی، دو مرحله اصلی طی شده است:

الف) استخراج آیات حج و تقسیم آنها بین اعضای گروه: نزدیک به صد آیه به صورت مستقیم و غیرمستقیم درباره موضوع حج و فلسفه و احکام آن در قرآن وجود دارد که با مراجعه به معاجم و فرهنگ موضوعی قرآن، آیات حج استخراج شد و برای یافتن داده‌های تربیتی، این آیات بین اعضای گروه تقسیم گردید. لازم به ذکر است، از آنجاکه تفسیر المیزان، تفسیر قرآن به قرآن است، برخی نکات از آیات دیگری که در تفسیر آیات حج آورده شده، اتخاذ شده است؛ مانند نکاتی که ذیل آیه ۱۲۴ بقره بیان می‌کنند: از جمله در تفسیر متعلق ابتلای ابراهیم علیه السلام (کلمات) آورده است: «فتعلق الابتلاء، فی الآیة بالکلمات إن کان المراد بها الأقوال إنما هو من جهة تعلقها بالعمل و حکایتها عن العهود والأوامر المتعلقة بالفعل کقوله تعالی «وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا»: أی عاشروهم معاشره جمیلة» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۲۶۸). در این عبارت به آیه ۸۳ سوره بقره اشاره می‌شود و عنوان جزئی تربیتی که در وظایف مریب از آن اتخاذ می‌شود، «خوش رفتاری» است.

ب) بررسی شاخصه‌های تربیت در آیات با تکیه بر تفسیر المیزان و اتخاذ عناوین جزئی تر برای شاخصه‌ها: در این مرحله با مبنا قرار دادن تفسیر المیزان، آیات با دقت مورد تأمل قرار گرفته و شاخصه‌های تربیتی (اعم از اصول، مبانی، اهداف، عوامل و موانع و...) به آیات عرضه شده‌اند و تفسیر آیات مربوط به هر عنوان کلی، در جایگاه خود در جدول قرار گرفته و عناوین جزئی تری متناسب با متن علامه و شاخصه کلی تربیتی اتخاذ شده و در ستون مربوط به خود در جدول شماره ۱ قرار داده شده است. ذکر چند نکته در این مرحله لازم به نظر می‌رسد:

مستند آن عناوین جزئی در نقل قول مستقیم عبارات المیزان، با خط کشیدن زیر آن مشخص شده است تا روشن باشد عناوین برگرفته، از کدام قسمت متن المیزان است. در این مرحله باید کاملاً دقت می‌شد تا جداسازی مطالب از یکدیگر، به از بین رفتن روح کلی مطالب و گسیختگی آنها از یکدیگر منجر نشود و اصل مطلب از بین نرود.

گاهی یک آیه یا یک بیان از علامه، در چند عنوان کلی تربیتی قرار گرفته است؛ مثلاً از آیه ۲۶ حج سه عنوان گرفته شده است که هر کدام ذیل عناوین کلی متفاوتی قرار گرفته‌اند: برای وظایف مریب، «مهمیا کردن محیط سالم برای تربیت»؛ برای شرایط مریب، «ظرفیت و لیاقت»؛ و برای اصول تربیت، «توجه به استعداد و نیاز مریب». این عناوین، برگرفته از این بیان علامه‌اند:

وَأَذِّبُوا نَارًا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرَكَ بِي شَيْئًا وَطَهَّرَ بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ... وَتَوْتِنَهُ تَعَالَى مَكَانَ الْبَيْتِ لِإِبْرَاهِيمَ هِيَ جَعَلَ مَكَانَهُ مَبَاءً وَ مَرَجَعًا لِعِبَادَتِهِ... وَ أَذْكَرُ إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ أَنْ أَعْبُدْنِي فِي بَيْتِي هَذَا بَاخِذَهُ مَبَاءً وَ مَرَجَعًا لِعِبَادَتِي وَ لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا فِي عِبَادَتِي وَ سَنَ لِعِبَادِي الْقَائِدِينَ بَيْتِي مِنَ الطَّائِفِينَ وَ الْقَائِمِينَ وَ الرُّكَّعِ السُّجُودِ عِبَادَةً فِي بَيْتِي خَالِصَةً مِنَ الشُّرْكِ (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۳۶۷-۳۶۸).

گاهی عکس مورد بالا، از بیان علامه ذیل چند آیه متفاوت، یک برچسب و عنوان جزئی گرفته شده است؛ از باب مثال، از بیان علامه ذیل آیات ۲۶ و ۲۸ سوره حج و آیه ۳۵ سوره ابراهیم، عنوان جزئی «توجه به ظرفیت مریب و استعداد و نیازهای او» ذیل عنوان کلی «اصول تربیت» لحاظ شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۶۹-۷۰؛ ج ۱، ص ۳۶۹).

اتخاذ عناوین جزئی‌تر، از عین الفاظ خود علامه یا از مفهوم مطلب صورت پذیرفته است. برای مثال، از عبارت «فَيْشَرُّنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ... هو حلمه الذی مکنه من الصبر فی ذات الله إذ قال: یا آبتِ اَفْعَلُ ما تُؤَمِّرُ سَتَجِدُنِي اِنْ شَاءَ اللهُ مِنْ الصَّابِرِينَ. ولم یوصف فی القرآن من الأنبیاء بالحلم إلا هذا النبی الکریم فی هذه الآیة وأبوه فی قوله تعالی اِنَّ اِبراهیمَ لَحَلِيمٌ» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۷، ص ۱۵۱-۱۵۲)، عنوان حلم و صبر برای ویژگی مربی و مرتبی انتخاب شده است که علامه به صراحت لفظ حلم و صبر را آورده‌اند؛ اما در جای دیگر، از مفهوم عبارت «فأباح إبطال العهد عند مخالفة الخيانة» (همان، ج ۹، ص ۱۴۷)، ویژگی بصیرت برای مربی استخراج شده است. در این نمونه، فهم دقیق مفهوم آیه حائز اهمیت بوده است، که تأمل صبورانه و تفکر پیرامون آیات را می‌طلبد. در برخی موارد، منظور آیه و مفسر صریح نبود. به همین دلیل، مطالب غامض و دشوار مورد دقت مضاعف قرار گرفت تا با رفع ابهام از آن، عنوانی مناسب گزینش شود و محقق از خود چیزی به مطالب تحمیل نکند.

در نهایت برای مفاهیم قرآنی ۲۳۰ عنوان جزئی و ۱۷۸ عنوان جزئی غیر تکراری، ذیل ۱۶ عنوان کلی تربیت، در ۷۵ صفحه برچسب زده شد که با بررسی و ادغام موارد مشترک و مطالب مشکوک، در ۲۵ صفحه تنظیم شده و در نهایت چهار صفحه از آن به صورت خلاصه برای نمونه در جدول شماره ۱ آورده شده است.

۳-۴. کدگذاری

کدگذاری در این روش تحقیق، پیش‌نیاز تحلیل کیفی در مراحل بعد است و بستر تحلیل بهتر مضامین و عناوین را فراهم می‌سازد (یاوری، ۱۳۹۴، ص ۴). در این مرحله، علاوه بر عنوان‌گزینی مجدد و اصلاح برخی عناوین، برای زیرمجموعه‌های هر شاخصه کدهایی به وسیله عدد در ستون آخر جدول قرار داده شده است و با دقت در تفاوت و شباهت‌های هر شاخصه، سعی بر آن بوده تا اعداد کدها با توجه به عناوین مشابه و متفاوت لحاظ شود. برای مثال، در همه مواردی که در اصول تربیتی شباهتی با یکدیگر از جهت رعایت «اصل تناسب» داشتند، کد مشترک ۱۶ برای آنها لحاظ شده است؛ مواردی مانند، تناسب جزا با عمل، تناسب تربیت با استعداد و ظرفیت مرتبی و... برای عنوان جزئی دیگر که با این موارد متفاوت بوده‌اند، کدهای دیگری قرار داده شده است؛ برای مثال، اصل «فرصت‌دهی» کد ۱۵ و «اصل عمل‌گرایی» با زیرمجموعه‌های آن - که با یکدیگر شباهت دارند - کد ۱۷ نشان‌گر آنهاست. جمع‌بندی این اصول در جدول شماره ۳ مشخص است. این شیوه در کدگذاری (جدول شماره ۱)، ادامه کار را برای مراحل بعد آسان کرده است. امکان انجام این روند در کدگذاری، به این دلیل بوده است که در ابتدا عناوین کلی تربیتی مشخص شده‌اند؛ چراکه کدگذاری عناوین جزئی در هر عنوان کلی با دقت در موارد شباهت و تفاوت آنها، بسیار ساده‌تر از کدگذاری عناوین جزئی بدون مشخص شدن عناوین کلی آنهاست.

در ادامه می‌توان مراحل پیش‌گفته را در جدول شماره ۱ ملاحظه کرد. لازم به ذکر است، در این جدول سعی شده است از هر عنوان کلی تربیتی مواردی آورده شود که کدهای آنها با یکدیگر متفاوت است و اگر کنار هر کدی عبارت (و...) دیده می‌شود، نشانگر آن است که ذیل این کد موارد دیگری نیز وجود دارد یا عبارت (تا شماره...) نشانگر آخرین شماره کد در آن عنوان کلی تربیتی است و در جدول به خاطر اختصارگویی ذکر نشده‌اند.

جدول ۱. (داده‌ها): نمونه‌هایی از عناوین کلی و جزئی تربیتی آیات حج در المیزان

ردیف	عناوین کلی	سوره/آیه	عناوین جزئی تربیتی	منبع (المیزان)	کد
۱	وَأَبْرَأَ الْبَنِيَّانِ وَابْرَأَ الْبَنِيَّانِ	حج: ۲۶+ ابراهیم: ۳۵- ۴۱	مربی: خدا؛ مقربی: ۱. پیامبر اکرم و مؤمنان: ۲. مردم: ۳ کافران: ۴. ابراهیم	ج ۱۴، ص ۳۶۷: «وَأَبْرَأَ بَوَّانَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرَكَ بِى شَيْئًا» فيه تذكير لقصة جعل البيت معبدًا للناس ليوضح به أن صد المؤمنين... ليس إلا إلحادًا بظلم.	۱ و ۲...
۲	تربیت شرطی	ابراهیم: ۳۵	توجه به هدایت‌کننده حقیقی	ج ۱۲، ص ۶۹: «وَأَجْتَنِبُنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ»... أن كل خير من فعل أو ترك فإنه منسوب إليه تعالى أولًا، ثم إلى العبد ثانيًا	۳ و...
		صافات: ۱۰۳	تسلیم امر الهی	ج ۱۷، ص ۱۵۲: «فَلَمَّا أَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ» الإسلام الرضا وال استسلام... فلما استسلما إبراهيم وابنه لأمر الله ورضيا به وصرعة إبراهيم على جبينه	۴ و...
۳	وظایف مربی	حج: ۲۵	توجه به حقوق افراد	ج ۱۴، ص ۳۶۷: «وَمَنْ يَرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ بِظَلْمٍ نَذِقْهُ...» بیان لجزء من ظلم الناس في هذا الحق المشروع لهم في المسجد ولازمه تحريم صد الناس عن دخوله للعبادة فيه	۵ و...
		بقره: ۱۲۶	دلگرمی دادن به مقربی	ج ۱، ص ۲۸۲: «ثُمَّ أَخْضَرْتُهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ، فِيهِ إِشَارَةٌ إِلَىٰ مَزِيدِ إِكْرَامِ الْبَيْتِ وَتَطْيِيبِ لِنَفْسِ إِبْرَاهِيمَ	۶ و...
۴	تربیت منزلی	توبه: ۱۸	خوف و رجا	ج ۹، ص ۲۰۳: الأعراف عند الإنسان من علل اتخاذ الإله للعبادة الخوف من سخطه أو الرجاء لرحمته	۷ و...
		حج: ۲۶	خواهان تربیت	ج ۱۴، ص ۳۶۷: «وَوَهَّرَ بَنِيَّ... وَالْقَاتِمِينَ» اباالقاسمین... هم الناصبون أنفسهم للعبادة والصلاة...	۸ و...
۵	وظایف مربی	حج: ۲۸	توجه به منافع همه‌جانبه خود	ج ۱۴، ص ۳۶۹: «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ...» يأتوك فيشاهدوا مَنَافِعَ لَهُمْ وقد أطلقت المنافع ولم تنقيد بالدينيوية أو الأخروية	۹ و...
		صافات: ۱۰۲	درک شرایط و موقعیت مربی	ج ۱۷، ص ۱۵۲: جواب ابنه، «يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ»: افعل ما تُؤْمَرُ و لم يقل اذبحني إشارة إلى أن أباه مأمور بأمر ليس له إلا ائتماره و طاعته	۱۰ و ۱۱...
۶	مبانی	بقره: ۱۹۷	احساس حضور در برابر خدا	ج ۲، ص ۷۹: «وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ، تَذَكُّرَةً بَأَنَّ الْأَعْمَالَ غَيْرَ غَائِبَةٍ عَنَّا تَعَالَىٰ	۱۲ و...
		ابراهیم: ۳۵	توجه به اختیار	ج ۱۲، ص ۶۹: «وَأَجْتَنِبُنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ»... أن هذا... الإجتنب منه... تصرف ما وتأثير منه تعالى في عبده بنحو، غير أنه ليس بنحو يؤدي إلى الإلجاء والاضطرار ولا ينتجر إلى القهر والإجبار بسبب صفة الاختيار منه إذ لامزية لمثل هذا الإبتعاد حتى يسأل ذلك مثل ابراهيم	۱۳ و...
۷	اصول تربیتی	توبه: ۱	حفظ جایگاه و شأن مربی	ج ۹، ص ۱۴۷: «عاهدتكم... منه الخطاب ورسوله وهو الواسطة... وجه الخطاب ليبلغ إليهم جميعا في الغيبة، وهذه الطريقة في الأحكام والقرامین المراد إيصالها إلى الناس نوع تعظيم لصاحب الحكم والأمر.	۱۴
		توبه: ۲	اصل مهلت و فرصت دادن	ج ۹، ص ۱۴۸: لم يرض تعالى بنقض عهده... دون أن ضرب لهم أجلا ليفكروا في أمرهم ويرتنوا رأيهم	۱۵ و ۲۲...

۸	اهداف تربیت	بقره: ۱۸۹	کمال - تقوا	ج ۲، ص ۵۷: «إِنَّمَا عَدِلَ إِلَى: وَلَكِنَّ الْبِرَّ مِنَ اتَّقَى، إِشْعَارًا بِأَنَّ الْكَمَالَ إِنَّمَا هُوَ فِي الْإِتِّصَافِ بِالتَّقْوَى...»	۲۴ و...
		حج: ۳۷	طاعت و عبودیت	ج ۱، ص ۳۷۶: «كَذَلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتَكْبُرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ... كَذَلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِيَكُونَ تَسْخِيرَهَا وَصَلَةَ إِلَى هَدَايَتِكُمْ إِلَى طَاعَتِهِ وَالتَّقَرُّبِ»	۲۵ و...
۹	مواصل تربیت	بقره: ۱۲۴	امتحان	ج ۱، ص ۲۶۸: «إِذَا قَدِمْتَ إِلَيْهِ أَمْرًا أَوْ وَقَعْتَهُ فِي حَدَثٍ فَاخْتَبِرْهُ بِذَلِكَ وَاسْتَظْهَرْتَ مَا عِنْدَهُ مِنَ الصِّفَاتِ النَّفْسَانِيَةِ الْكَامِنَةِ عِنْدَهُ كَالِإِطَاعَةِ وَالتَّسْجَاعَةِ وَالتَّسَخُّافِ وَالعِفَّةِ وَالعِلْمِ وَالتَّوْفَاقِ أَوْ مَقَابِلَاتِهَا، وَالتَّذَلُّقِ لَا يَكُونُ الْإِتِّبَالُ إِلَّا بِعَمَلٍ...»	۲۶ و...
		بقره: ۲۱۷	ولی داشتن	ج ۲، ص ۱۶۹: «قَدْ جَمَعَ الْجَمِيعَ وَدَلَّ عَلَى سَبَبِ هَذِهِ السَّعَادَةِ وَالتَّسْقَاوَةِ قَوْلُهُ تَعَالَى: «ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ»»	۲۷ و...
۱۰	موانع تربیت	بقره: ۲۰۰	دنیاجویی	ج ۲، ص ۸۱: «وَالْمَقَابِلَةُ بَيْنَ قَوْلِهِ: وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلْقٍ، قَوْلِهِ: أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا، تَعْطَى أَنْ أَعْمَالَ الطَّائِفَةِ الْأُولَى بِاطْلَاقِ حَابِطَةٍ بِخِلَافِ الثَّانِيَةِ»	۲۸ و...
		حج: ۲۵	کفار مانع هدایت و تربیت مردم و مؤمنین	ج ۱، ص ۳۶۶: «الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَالتَّمَسُّجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ...» المراد بالذین کفروا مشرکون مکه الذین کفروا بالنبی فی اول البعثة قبل الهجرة وکانوا یمنعون الناس عن الإسلام «یصدون» للاستمرار...	۳۰ و...
۱۱	نتایج تربیت	ابراهیم: ۳۶	ملحق شدن به مربی	ج ۱، ص ۲۹۶: «فَمَنْ تَعَبَى فَإِنَّهُ مَتَى... حَيْثُ آتَى بِفَاءِ التَّفَرُّعِ وَأَبْتٌ مِّنْ تَبَعِهِ جِزَاءٌ مِّنْ نَّفْسِهِ...»	۳۱ و...
		بقره: ۲۱۷	سعادت مندی	ج ۲، ص ۱۶۹: «... دَلَّ عَلَى سَبَبِ هَذِهِ السَّعَادَةِ وَالتَّسْقَاوَةِ قَوْلُهُ تَعَالَى: «ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ»»	۳۳ و...
۱۲	زیبدهای تربیت	ابراهیم: ۳۷	نیاز و استعدادهای مختلف تربیتی	ج ۱، ص ۷۷: «رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ نَيْبِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْتِدَى مِنَ النَّاسِ تُهَوَّى إِلَيْهِمْ»... تحن و تمیل الیهم بالمساكنة معهم أو بالحج إلی البیت فیأنسوا بهم، وارزقهم من الثمرات، بالنقل إلیهم تجاراً...»	۳۴ و...
		حج: ۲۸	محیط: زمان و مکان: (استفاده ویژه از زمان های خاص: ایام تشریق)	ج ۱، ص ۳۷۰: «يَا تَوَكَّلْ... لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ»، أَى وَلِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ أَى فِي أَيَّامِ التَّشْرِيقِ عَلَى مَا فَسَّرَهَا أُمَّةُ أَهْلِ الْبَيْتِ وَهِيَ يَوْمِ الْأَضْحَى عَاشِرَ ذِي الْحِجَّةِ وَثَلَاثَةَ أَيَّامٍ بَعْدَهُ.	۳۵ و... تا ۳۶
۱۳	ابعاد تربیت	ابراهیم: ۳۷	جسمی و روحی	ج ۱، ص ۷۷: «رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ نَيْبِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْتِدَى مِنَ النَّاسِ تُهَوَّى إِلَيْهِمْ»... تحن و تمیل الیهم بالمساكنة معهم أو بالحج إلی البیت فیأنسوا بهم، وارزقهم من الثمرات، بالنقل إلیهم تجاراً لعلهم يشكرون.	۳۷ و... تا ۳۸
۱۴	محتوای تربیتی	بقره: ۱۹۷	تذکر به علم مطلق الهی	ج ۲، ص ۷۹: «وَمَا تَعْلَمُونَ مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ، تَذَكُّرًا بِأَنَّ الْأَعْمَالَ غَيْرَ غَائِبَةٍ عَن تَعَالَى»	۳۹ و... تا ۴۴

۱۵ و ۱۶	حج: ۲۹ + حج: ۳۳ و ۳۶	برداشتن محدودیت پس از انجام عمل مطلوب	ج ۱۴، ص ۳۷۱: «ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفْتَهُمْ وَيُوقُوا نُذُورَهُمْ وَيَلْبِطُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ»... قضاء التفت... هو كناية عن الخروج من الإحرام	۴۵ و ...
ابزار و روش‌های تربیتی	توبه: ۲:	فرصت دادن برای تفکر و اختیار	ج ۹، ص ۴۷ و ۱۴۸: ... ان ضرب لهم أجلا ليفكروا في أمرهم و يرتوا رأيهم... حتى يختاروا ما يروونه أنفع بحالهم من البقاء أو الفناء.	۴۶
	حج: ۲۵:	تهدید	ج ۱۴، ص ۳۶۶-۳۶۷: تَذَكُّرُ الْآيَاتِ صَدَّ الْمُشْرِكِينَ لِلْمُؤْمِنِينَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَتَقَرُّعِهِمْ بِالْتِهَادِ... «الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ وَمَن يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ يَظْلَمِ نَفْسَهُ مِنَ عَذَابِ آيَةٍ»	۵۰
	حج: ۲۶:	قصه هدفمند	ج ۱۴، ص ۳۶۷: «وَأَذِّبْنَا لِنُؤْمِنَهُمْ مَّكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرِكَ بِي شَيْئًا...» «وَأَذِّبْنَا» فيه تذكير لقصة جعل البيت معبدا للناس ليتضح به...	۵۱ تا ۷۰

آنچه جدول شماره ۱ به صورت خلاصه نشان می‌دهد، برخی عناوین برگرفته از المیزان و کدهای غیرمشترکی است که به هر یک از عناوین کلی تربیتی داده شده است. شماره کدهای هر عنوان کلی تربیتی، به ترتیب عبارت‌اند از: مصداق مری و متربی (۱-۲)، شرایط مری (۳-۴)، وظایف مری (۵-۶)، شرایط متربی (۷-۸)، وظایف متربی (۹-۱۱)، مبانی تربیت (۱۲-۱۳)، اصول تربیت (۱۴-۲۲)، اهداف تربیت (۲۳-۲۵)، عوامل تربیت (۲۶-۲۷)، منابع تربیت (۲۸-۳۰)، نتایج تربیت (۳۱-۳۳)، زمینه‌های تربیت (۳۴-۳۶)، ابعاد تربیت (۳۷-۳۸)، محتوای تربیتی (۳۹-۴۴) و ابزار و روش‌های تربیت (۴۵-۷۰). هر کدام از این کدها ممکن است زیرمجموعه‌هایی داشته باشد که مراجعه به جدول‌های شماره ۳-۷ این امر را نشان می‌دهد.

۴-۴. بازبینی عناوین و کدها (جامع‌نگری به آنها)

بازبینی و کنترل اطلاعات جمع‌آوری شده، حکم ناظر دقیقی را دارد که پژوهشگر فرایند را با اطمینان بیشتری ادامه خواهد داد (حافظانیا، ۱۳۹۵، ص ۲۵۷). پس از کدگذاری در جدول شماره ۱، همه عناوین با کد مشترک در ستونی از جدول شماره ۲ با نام «جامع عناوین جزئی و کلی تربیتی» قرار داده شده است. در این جدول، علاوه بر تعداد عناوین به‌دست‌آمده در هر قسمت، همه عناوین و کدهای آنها نمایان است تا برای مرحله فشرده‌سازی و طبقه‌بندی راه‌گشا باشد. مقایسه جدول ۱ و جدول ۲ نشان می‌دهد، برای بهتر شدن کار، در ادبیات برخی از عناوین جزئی جدول شماره ۲ تغییرات مختصری داده شده است و گاهی به دو عنوان مجزا تفکیک شده‌اند؛ برای مثال در کد ۴۵ که مربوط به روش‌های تربیت است، بر اساس بیان علامه «وَقَدَّيْنَا بِذِيحِ عَظِيمٍ: أَيِ وَفَدِينَا ابْنَهُ بِذِيحِ عَظِيمٍ وَكَانَ كِبْشَا أْتَى بِهِ جَبْرَائِيلُ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ سَبْحَانَهُ فِدَاءً... وَالْمَرَادُ بِعَظْمَةِ الذَّيْحِ عَظْمَةُ شَأْنِهِ بِكُونِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ سَبْحَانَهُ...» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۷، ص ۱۵۳)، عنوان اولیه، «جایگزینی مسئولیت سخت با مسئولیتی ساده‌تر (البته پس از پذیرش آن مسئولیت سخت)»، بوده که علاوه بر لحاظ ارتباط آنها با دادن کد مشترک، به دو عنوان آسان‌سازی و جایگزین‌سازی تفکیک شده است.

جدول ۲. جامع عناوین جزئی و کلی تربیتی به همراه کدهای آنها

کد	عناوین جزئی	تعداد	عناوین کلی
۱	خدا، ابراهیم، پیامبر اکرم	۳	مربی
۲	ابراهیم و فرزندان او: اسماعیل، پیامبر اکرم، مؤمنان، مردم، کافران، مشرکان	۷	متربی
۳	بصیرت، توجه به هدایت‌کننده حقیقی	۵	شرایط مربی
۴	حلم و صبر، تسلیم امر الهی، خوش رفتاری		
۵	توجه به حقوق افراد، توجه به ویژگی‌ها و ابعاد مختلف مرتبی (نیازها و...)	۹	وظایف مربی
۶	مهیا کردن محل و محیط سالم برای تربیت، دعا کردن برای مرتبی با رعایت شرایط، آگاهی دادن به عوامل تربیت (مانند هادی حقیقی)، آگاهی دادن به موانع تربیت (مانند انحرافات و...)، اجبار نکردن مرتبی، مأموس نکردن مرتبی خطاکار از رحمت و مهربانی، دقت در گفتار، دلگرمی دادن		
۷	ایمان، ولایت‌مداری، خوف و رجا	۶	شرایط مرتبی
۸	ظرفیت و لیاقت، خواهان تربیت، حلم و صبر		
۹	توجه به منافع همه‌جانبه خود، به پایان رساندن عمل مطلوب، تعظیم حرمت الهی (توجه به ارزش‌ها)	۱۰	وظایف مرتبی
۱۰	درک موقعیت مربی، استناد صفات خوب به خدا، مقید کردن و عدم‌های خود به مشیت الهی		
۱۱	تواضع، درخواست تبیین مسئله، اطاعت‌پذیری (تسلیم امر الهی)، برانگیختن لطف و رحمت مربی		
۱۲	لله بودن کار (خلوص)، احساس حضور نسبت به خدا، تقوا	۶	مبانی تربیت
۱۳	توجه به حب نفع، درونی بودن تربیت، توجه به اختیار		
۱۴	حفظ شأن و جایگاه مربی	۱۹	اصول تربیت
۱۵	فرصت دادن		
۱۶	تناسب جزا با عمل مرتبی، تناسب ابزار تربیت با مرتبی، تناسب تربیت با ظرفیت و استعداد و نیاز مرتبی، تناسب گفتار و دستور با مرتبی (ذو مراتب بودن دستورات)، تناسب تربیت با تفاوت‌های مرتبیان، تناسب رد یا قبول خواست مرتبی با نوع درخواست‌های او		
۱۷	عمل‌گرایی، حسنه‌خواهی، وفای به عهد، تعاون بر نیکی و تقوا و...		
۱۸	مبارزه با عادات اشتباه، حفظ شعائر		
۱۹	اصل وحدت‌گرایی و دوری از اختلاف		
۲۰	امیدواری	۸	اهداف تربیت
۲۱	اصل هدفمندی، توجه به منافع دنیوی و اخروی		
۲۲	استمرار		
۲۳	تأدیب، رسیدن به منافع دنیوی و اخروی		
۲۴	زایل کردن آلودگی‌ها، تبعیت اعتقادی و عملی مانند اقامه نماز، کمال، تقوا ذکر خدا	۵	عوامل تربیت
۲۵	عمودیت، قرب به خدا		
۲۶	امتحان، امنیت		
۲۷	دعا، داشتن ولی، تقوا	۱۰	موانع تربیت
۲۸	شرک، دنیاگرایی، ظلم و تعدی به حقوق الهی و مردم، عدم استمرار در کارهای خوب، استمرار و پافشاری بر خطای خود، جهل، کینه و عداوت		
۲۹	ایجاد بآس از رحمت و بخشش در مرتبی از سوی مربی		
۳۰	منع کفار، اجبار	۸	نتایج تربیت
۳۱	ملحق شدن به مربی، طیب شدن زندگی دنیا و آخرت		
۳۲	وسعت معیشت، امیدواری، رعایت حقوق، جهت‌گیری صحیح		
۳۳	سعادت‌مندی، رحمت و مغفرت الهی		

۳۴	نیازها و استعدادها	۸	زمینه‌های تربیت
۳۵	استفاده ویژه از زمان‌های خاص، قبل از بلوغ و بعد از بلوغ، مکان‌های عبادی مانند بیت‌الله الحرام، مکان‌های دور از مشغولیت‌های دنیایی، بنای مکان تربیت تنها برای خدا		
۳۶	رشد: منفعت دنیوی و اخروی		
۳۷	عبادی و غیرعبادی، اجتماعی و فردی، قولی و فعلی، درونی و بیرونی، اعتقادی و عملی، جسمی و روحی	۷	ابعاد تربیت
۳۸	دنیوی و اخروی		
۳۹	نهی از شرک، تذکر به علم مطلق الهی، تذکر مکرر نعمت‌های مختلف الهی	۲۰	محتوای تربیت
۴۰	وحی و توجه دادن به وحی، اعتقاد به حقایق معنوی انبیا		
۴۱	تأثیر داشتن ولی یا داشتن در سعادت یا شقاوت، یادآوری روز جزا، تأثیر خواستن دنیا و آخرت		
۴۲	انکار نداشتن به ظواهر دنیا، عدم تقلید کورکورانه، سیر عبودیت، تقوا		
۴۳	دعوت به یاد خدا به جای تفاخر و... بیان شدت فتنه‌ها و خطرات اجتماعی مانند دعوت به کفر، وفای به عهد، وظیفه در برابر دیگران، دعوت به گذشت و بخشش، انذار و تهدید		
۴۴	قصاص، دعوت به اعمال عبادی، مانند حج		
۴۵	آسان‌سازی، رفع ممنوعیت پس از انجام عمل مطلوب، جایگزین‌سازی	۴۲	روشها و ابزار تربیت
۴۶	مهلت‌دهی		
۴۷	مقابله به مثل کردن در امور خطیر		
۴۸	عفو و انتقام		
۴۹	تنبیه یا میزاری جستن (قهر کردن)		
۵۰	تهدید یا میزاری جستن (قهر کردن)		
۵۱	قصه‌گویی		
۵۲	توضیح و تفسیر، شفاف‌سازی خطاها، بیان علت و نهایت دستورها، زمینه‌چینی برای بیان مطلب، بیان علت و منشأ برخورداری از نعمات، توهمزدایی، اجمال و تفصیل، شاهد آوردن برای کلام		
۵۳	استفاده از محسوسات، تشبیه، تمثیل، تطبیق		
۵۴ تا ۷۰	الگودهی، کار گروهی، مسئولیت‌دهی با اعمال عبادی و... تذکر، کنایه، تشویق، روش کیفی (مبالغه)، مشورت، سؤال، تأیید و امضا، امر (مولوی و ارشادی)، امتحان، واسطه‌گری، ایمن‌سازی، تکرار، نمادسازی، روش کمی (صدای بلند)		

۴-۵. خوشه‌بندی

در هر تحقیقی خلاصه کردن و طبقه‌بندی داده‌ها و اطلاعات، ضروری است (حافظ‌نیا، ۱۳۹۵، ص ۲۶۵). در شیوه تحقیق این پژوهش نیز خوشه‌بندی عناوین جزئی، از مهم‌ترین مراحل آن به‌شمار می‌رود؛ چراکه بر اساس آنها می‌توان به الگوی بهتری دست یافت. در این مرحله به هدف اصلاح عناوین جزئی و خوشه‌بندی آنها در دسته‌های کلی‌تری (مقولات ثانویه)، داده‌ها و عناوین جزئی بار دیگر بازنگری شدند و ذیل عنوان‌های ثانویه‌ای در جدولی جدید قرار گرفته‌اند. آنچه برای این خوشه‌بندی راه‌گشا بوده، توجه مجدد به وجوه مشترک و شباهت عناوین جزئی در هر کد بوده است. در این میان، گاهی در محل قرار گرفتن عناوین جزئی و کدهای آنها تغییراتی اعمال شده است تا دسته‌بندی بهتری ارائه شود. برای نمونه، توهمزدایی در روش‌های تربیتی، ابتدا کدی مجزا لحاظ شده بود و پس از بازنگری، با دسته‌ای که مشابه آن (توضیح و تفسیر) بود، کد مشترکی برایشان لحاظ شد.

این خوشه‌بندی‌ها در قالب مقولات ثانویه در (جدول ۳ تا ۷) قابل مشاهده است. تمام عناوینی که از داده‌ها اتخاذ شده‌اند به همراه کدهای آنها در پنج جدول مجزا آمده است، تا در یک صفحه عناوین مرتبط به هم قابل

رؤیت باشد و با کشف ارتباط عناوین کلی و جزئی در یک جدول، کار برای مراحل بعد (رسیدن به الگو) تسهیل شود. برای مثال جدول شماره ۳ مربوط به عناوین مرتبط با شرایط و وظایف مربی و متربی است. برای رسیدن به خوشه‌بندی نهایی - که در جدول دیده می‌شود - پس از بازنگری در شرایط مربی (بصیرت، توجه به هدایت‌کننده حقیقی، حلم و صبر، خوش رفتاری، توجه به حقوق افراد...) و دقت در کدهای مختلف ۳ و ۴ داده شده و تفاوت‌های آنها، مقوله کلی تری برای هر کد اتخاذ شده و شرایط جزئی مربی با توجه به کدها، در دو خوشه و دسته کلی «نظری» و «عملی» قرار داده شده‌اند. در بقیه موارد نیز به همین ترتیب عمل شده است.

جدول ۳. مصادیق، شرایط و وظایف مربی و متربی

ردیف	عناوین کلی تربیتی	مقولات کلی	مقولات جزئی	کد
۱	مصادیق	نظری	حدا. ابراهیم (علیه السلام)، پیامبر اکرم (صلی ... علیه و اله)	۱
			بصیرت	۳
			توجه به هدایت‌کننده حقیقی	
	شرایط	عملی	حلم و صبر	۴
			تسلیم امر الهی	
			خوش رفتار	
۲	مصادیق	نظری	توجه به حقوق افراد	۵
			توجه به ویژگی‌های ابعاد مختلف متربی (نیازها و...)	
			مهیا کردن محل و محیط سالم برای تربیت	
	وظایف	رفتاری	دعا کردن برای متربی یا رعایت شرایط	۶
			آگاهی دادن به عوامل تربیت (مانند هادی حقیقی) آگاهی دادن به موانع تربیت (مانند انحرافات و...)	
			اجتناب نکردن متربی	
			مأیوس نکردن متربی حطاکار از رحمت و مهربانی	
			دقت در گفتار	
			دلگرمی دادن به متربی	
۳	مصادیق	نظری	ابراهیم و فرزندان او (اسماعیل، پیامبر اکرم (صلی ... علیه و اله)، موسان، مردم، کافران، مشرکان	۴
			ایمان	۷
			ولایت‌مداری	
	شرایط	در برابر خدا (مربی)	خوف و رجا	۷
			ظرفیت و لیاقت	۸
			حواهان تربیت	
			حلم و صبر	
۴	مصادیق	نظری	توجه به سامع همه‌جانبه خود	۹
			به پایان رساندن عمل مطلوب	
			تنظیم حریمات الهی (توجه به ارزشها)	
	وظایف	در برابر خود	درک شرایط و موفقیت مربی	۱۰
			استاد صفات خوب به خدا	
			مقید کردن وعده‌های خود به مشیت الهی	
۵	مصادیق	نظری	تواضع	۱۱
			درخواست تبیین مسأله از مربی	
			اطاعت پذیری (تسلیم امر الهی)	
			برانگیختن لطف و رحمت مربی	

جدول ۴. معانی، اصول و اهداف تربیت

ردیف	عناوین کلی تربیتی	مفوله‌های کلی	مفوله‌های جزئی	کد
۱	مبانی	مبانی خدشناسی	فله بودن کار (خلوص)	۱۲
			احساس حضور نسبت به خدا	
			تقوا در راستای قرب به خدا	
۲	اصول	اصول مشترک	توجه به حب نفع	۱۳
			درونی بودن تربیت (از درون جوشیدن تربیت)	
			توجه به اختیار	
۳	اهداف	اصول مختص	اصل عمل‌گرایی (به معنای عام)	۱۷
			حسنة خواهی	
			وفای به عهد	
			تعاون بر نیکی و تقوا و...	
			اصل هدفمندی	۲۱
		اصل ارزش‌گرایی	۱۸	
		مبارزه با عادات اشتباه		
		حفظ شعائر		
		اصل امیدواری	۲۰	
		اصل استمرار	۲۲	
		اصل فرصت دادن	۱۵	
به تربیتی	اصول مختص	جزا با عمل متربی	۱۶	
		ابزار تربیت با متربی		
		تربیت با ظرفیت، استعداد و نیاز متربی		
		گفتار و دستور با متربی (ذموراتب بودن دستورات)		
		تربیت با تفاوت‌های متربیان		
رد یا قبول خواست متربی با نوع درخواستهای او				
اصل وحدت‌گرایی و دوری از اختلاف	۱۹			
حفظ شان و جایگاه متربی	۱۴			
۴	اهداف	اهداف کوتاه مدت	تأذیب	۲۳
			رسیدن به منافع دنیوی و اخروی	
		اهداف بلند مدت	زایل کردن آلودگی‌ها	۲۴
			کمال - تقوا	
تبعیت اعتقادی و عملی مانند اقامه نماز				
ذکر خدا				
عبودیت - قرب به خدا	۲۵			

سه عنوان کلی مرتبط با هم (مبانی، اصول و اهداف)، در جدول شماره ۴ آورده شده است. البته پیش از آن، به روشی که برای خوشه‌بندی گذشت، عناوین جزئی آنها در مقولاتی کلی‌تر، سازماندهی شده‌اند. برای مثال، اصول تربیت به دو خوشه کلی «اصول مشترک» و «اصول مختص» تقسیم شده‌اند.

۴-۶. طبقه‌بندی مقولات کلی‌تر

پس از آنکه در مرحله پیش فرایند خوشه‌بندی انجام شد، در صورت امکان، بر اساس کد مشترک چند عنوان جزئی که ذیل هر یک از مقولات ثانویه (خوشه‌ها) قرار گرفته‌اند، میان مضامین فراگیر و مشترک هر کد، یکپارچه‌سازی

انجام شده است (یاوری، ۱۳۹۴، ص ۲۰). برای مثال، در صفحه قبل (جدول شماره ۴)، از عناوین جزئی (تناسب با ابزار، تناسب جزا با عمل، تناسب ظرفیت با تربیت و...) با کد مشترک ۱۶، می‌توان به مضمون فراگیر «اصل تناسب» در ذیل مقوله کلی‌تر اصول مشترک دست یافت و آنها را یکپارچه ساخت. در قسمت اهداف (جدول شماره ۴) نیز می‌توان این مرحله را دید. بر اساس مرحله پیش، اهداف به دو عنوان ثانویه کلی «کوتاه‌مدت» و «بلندمدت» تقسیم شده‌اند. در ذیل اهداف بلندمدت، کد ۲۴ را می‌توان طبقه‌بندی و یکپارچه ساخت؛ زیرا میان «زایل کردن آلودگی‌ها»، «تبعیت اعتقادی و عملی» و «ذکر خدا» مضمون فراگیر و مشترک «تقوا» آنها را یکپارچه می‌سازد. لازم به ذکر است، «تقوا» نیز از داده‌های اولیه به‌دست آمده و با شماره ۲۴ کد زده شده بود که در جدول شماره ۱ قابل مشاهده است. این مرحله در جدول‌های دیگر نیز نمایان است؛ مانند جدول شماره ۵ که در آن، مقوله ثانویه «نتایج مختص تربیت» به دو عنوان «دنیوی» و «آخری» طبقه‌بندی شده است. در جدول شماره ۶ نیز محتواهای جزئی در مقوله ثانویه «اعتقادی» در سه دسته «توحید»، «نبوت» و «معاد» یکپارچه شده‌اند.

جدول ۵. عوامل، موانع و نتایج تربیت

ردیف	عناوین کلی تربیتی	مقوله های کلی	مقوله های جزئی	کد
۱	عوامل ایجابی	مادی	امتحان	۲۶
			امنیت	
		معنوی	دعا	۲۷
			داشتن ولی	
			تقوا	
۲	موانع (عوامل سلبی)	فردی	شرک	۲۸
			دنیاگرایی	
			ظلم و تعدی به حقوق الهی و مردم	
			عدم استمرار در کارهای خوب	
			استمرار و یافشاری بر خطای خود	
			جهل	
			کینه و عداوت	
۲۹	اجتماعی	از سوی مربی	ایجاد یأس از رحمت و بخشش در مرتبگی از سوی مربی	
			۳۰	منع کفار
			اجبار	
۳	نتایج	مشترک	مخلوق شدن به مربی	۳۱
			طیب شدن زندگی دنیا و آخرت	
		مختص	وسعت معیشت	۳۲
			امیدواری	
			رعایت حقوق	
		دنیوی	جهت‌گیری صحیح	۳۳
اخروی	سعادت‌مندی			
			رحمت و مغفرت الهی	

جدول ۶. زمینه‌ها، ابعاد و محتوای تربیت

ردیف	عناوین کلی تربیتی	مفوله‌های کلی	مفوله‌های جزئی	کد	
۱	زمینه‌های تربیت	محیط	زمان	۳۵	
			مکان		
			نیازها و استعدادها		۳۴
			هدف		۳۶
		از جهت مبدا (تربیتی)	۳۷		
۲	ابعاد تربیت	از جهت غایت	عبادی و غیر عبادی	۳۷	
			اجتماعی و فردی		
			فوقی و عملی		
			درونی و بیرونی		
		اعتقادی و عملی			
جسمی و روحی	۳۸				
۳	محتوای تربیتی	اعتقادی	توحید	۳۹	
			نبوت		
			معاد		
		فردی	تأثیر مولانا داشتن یا نداشتن در سعادت یا شقاوت	۴۱	
			یادآوری روز جزا		
			تأثیر خواستن دنیا و آخرت		
			انکسار، نداشتن به ظواهر دنیا		
		اجتماعی	عدم تقلید کورکورانه	۴۲	
			سیر عبودیت		
			تقوا		
دعوت به یاد خدا به جای نماز و ...	۴۳				
بیان شدت فتنها و خطرات اجتماعی مانند دعوت به کفر					
وفای به عهد					
وظیفه در برابر دیگران					
دعوت به گذشت و بخشش					
انذار و تهدید					
فقهی	۴۴				
فصاحص	۴۴				
دعوت به اعمال عبادی مانند حج					

جدول ۷. روشها و ابزارهای تربیت

ردیف	عنوان کلی تربیتی	مفولات کلی	مفولات جزئی	کد	
۱	روشهای تربیت	کلامی	تهدید و توبیخ	۵۰	
			تشویق	۵۹	
			تکرار	۶۸	
			تذکر	۵۷	
			تأیید و امضاء	۶۳	
			توضیح و تفسیر	شفاف‌سازی خطاها	۵۲
				بیان علت و نهایت دستورها	
				بیان علت و منشأ برخورداری از نصابت	
				توهم زدایی	
				اجمال و تفصیل	
		شاهد آوردن برای کلام			
		استفاده از محسوسات	زمینه چینی برای بیان مطلب	۵۳	
			تمثیل		
			تطبیق		
		امر (مολوی و ارشادی)	۶۴		
		فصله‌گویی	۵۱		
		روش کسی (صدای بلند)	۷۰		
		روش کیفی (مبالغه)	۶۰		
		کتابه	۵۸		
		مشورت	۶۱		
		سوال	۶۲		
		غیر کلامی	غیر کلامی	تکرار	۶۸
				کار گروهی	۵۵
ایمن سازی	۶۷				
نمادسازی	۶۹				
امتحان	۶۵				
واسطه‌گری	۶۶				
عفو و انعام	۴۸				
مقابله به مثل کردن در امور خطیر	۴۷				
مهلت‌دهی	۴۶				
الگودهی	۵۴				
رفع ممنوعیت پس از انجام عمل مطلوب	آسان‌سازی			جایگزین سازی	۴۵
مسئولیت‌دهی	۵۶			ابزار	ابزار
تهدید					
تنبیه					
تشویق					
		هدیه دادن			
	تحسین				
انتساب مزیتی به خود	۵۹	ابزار	ابزار		
توجه خاص به مزیمان ویژه					

در این مرحله با توجه به فرایندی که در مرحله پیش انجام شد، در برخی موارد، نیاز به تجدید نظر در کدها بود. بنابراین، کدگذاری عملی مقطعی و ایستا نیست که یکبار اتفاق بیفتد؛ بلکه در طول فرایند، حتی تا آخرین مرحله تحقیق به‌طور دائم در حال انجام است. بدین ترتیب، کدهای اختصاص یافته به یک آیه، پس از اتمام تحلیل و بازنگری قابل اصلاح است؛ چراکه تحلیل مضمون، با این شیوه، تاکتیکی برای کاستن از حجم انبوه داده‌ها و مدیریت آنها بدون از دست دادن زمینه است (یاوری، ۱۳۹۴، ص ۹). این هدف تا انتهای فرایند باید مدنظر باشد. در مرحله ویرایش کدها، گاهی کدی در طول فرایند تحقیق به مجموعه کدهای قبلی اضافه شده و گاهی عنوان کد تغییر کرده و یا در کد دیگری ادغام گردیده یا به دو کد تفکیک شده است. در این مرحله، نیاز به مقایسه مستمر کدها با یکدیگر است؛ چراکه به دقیق‌تر شدن کدها و تکامل آنها منجر می‌شود و از سویی کدها از آفت ایهام و مجمل‌گویی مصون می‌شوند. مراحل مختلف در پویایی کدها را می‌توان چنین برشمرد: اصلاح کدهای قبلی؛ اختصاص چندین کد به یک بخش از داده‌ها؛ ادغام کدها؛ ظهور کد جدید؛ درک تفاوت‌ها و شباهت‌های میان کدها (همان، ص ۲۳).

بخشی از این مراحل در فرایندهای پیشین نیز هم‌زمان صورت گرفته است. برای مثال، برای ادغام کدها در جدول شماره ۷، در عنوان آسان‌سازی، از این مرحله کمک گرفته شده است؛ با این توضیح که ابتدا هر کدام از عناوین ذیل آن (رفع ممنوعیت پس از انجام عمل مطلوب، جایگزین‌سازی، آسان‌سازی) به صورت جدا کدگذاری شده بودند؛ اما با بررسی دقیق، زیرمجموعه «آسان‌سازی» به‌عنوان یک مقوله کلی‌تر قرار گرفتند. عناوین «یادآوری روز جزا»، «توجه دادن به نعمت‌های عظیم و مهم نزد متری» و «تذکر و یادآوری» نیز به دلیل شباهت با عنوان کلی‌تر «تذکر» به‌عنوان یک روش کدگذاری شدند و محتواها و موارد تذکر که وجه تفاوت آنها بودند، حذف شدند یا برخی به‌عنوان کلی محتواهای تربیت انتقال یافتند؛ اما در مقوله کلی «توضیح و تفسیر» به دلیل تفاوت عناوین جزئی، که هر کدام می‌توانند به صورت روشی مجزا استفاده شوند، عنوان‌ها حذف نشده و به صورت جداگانه ذیل عنوان جامع توضیح و تفسیر کدگذاری شده‌اند.

۵. الگوسازی (ارائه الگو)

تحلیل مضمون‌ها و داده‌ها یک راهبرد توصیفی است که یافتن الگوها و مفاهیم مهم را از درون مجموعه داده‌های کیفی تسهیل می‌کند (یاوری، ۱۳۹۴، ص ۵). بنابراین، مرحله الگوسازی، مهم‌ترین قسمت کار است و مراحل دیگر مقدمه برای رسیدن به الگوی مناسب است. در این مرحله نیز چند گام اساسی طی شده است.

الف) ترسیم و تحلیل شبکه مضامین: در این مرحله برای ترسیم الگوی تربیتی موضوع حج و پیدا کردن شاکله ذهنی، الگوهای متنوع مقالات مختلف تفحص شده‌اند و با توجه به ارتباط مؤلفه‌های تربیتی آیات حج با یکدیگر، چند الگو ترسیم شده است. بر اساس جداول مجزایی که در مراحل قبل، از طریق یکپارچه‌سازی شبکه مضامین فراگیر، به هدف تسهیل در طراحی الگو ترسیم شده‌اند، الگوسازی مسیر راحت‌تری را طی کرده است؛ چراکه در این مرحله بار دیگر شبکه مضامین و ارتباط آنها تحلیل شده است و پس از آن، الگوها ترسیم شده‌اند؛ چراکه در الگو ارتباطها باید به‌خوبی نمایان باشند.

ب) ترسیم چندین مدل و تغییر آنها بر اساس تعاریف و مقولات و عناوین جزئی و انتخاب بهترین آنها:

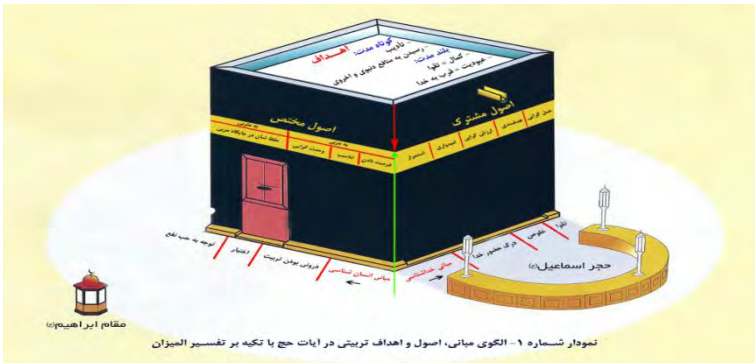
از میان همه الگوهای ترسیم‌شده، چهار نمونه از بهترین‌های آنها انتخاب شدند و بار دیگر با توجه به ارتباط مقولات و عناوین آن با یکدیگر، اصلاحاتی روی آنها صورت گرفت و ارتباطها در قالبی گویا به تصویر درآمدند. طراحی و انتخاب چهار الگوی مجزا برای آیات حج، از آن رو بوده است که حجم زیاد مطالب در یک الگو مانع گویا بودن آنها نباشد و ذهن مرحله‌به‌مرحله برای الگوی نهایی آماده شود.

ج) توضیح الگوها و ارتباط عناوین آن با یکدیگر: در این مرحله سعی بر آن است، بر اساس فکری که در مرحله

پیش الگوسازی را فراهم ساخت، توضیحاتی برای گویاتر شدن الگو، و ارتباط‌های کلی و جزئی بیان شود. بر اساس عناوین به‌دست‌آمده و ارتباط آنها، چهار الگوی تربیتی از آیات ارائه شده است که توضیحات هر یک به‌تفکیک خواهد آمد.

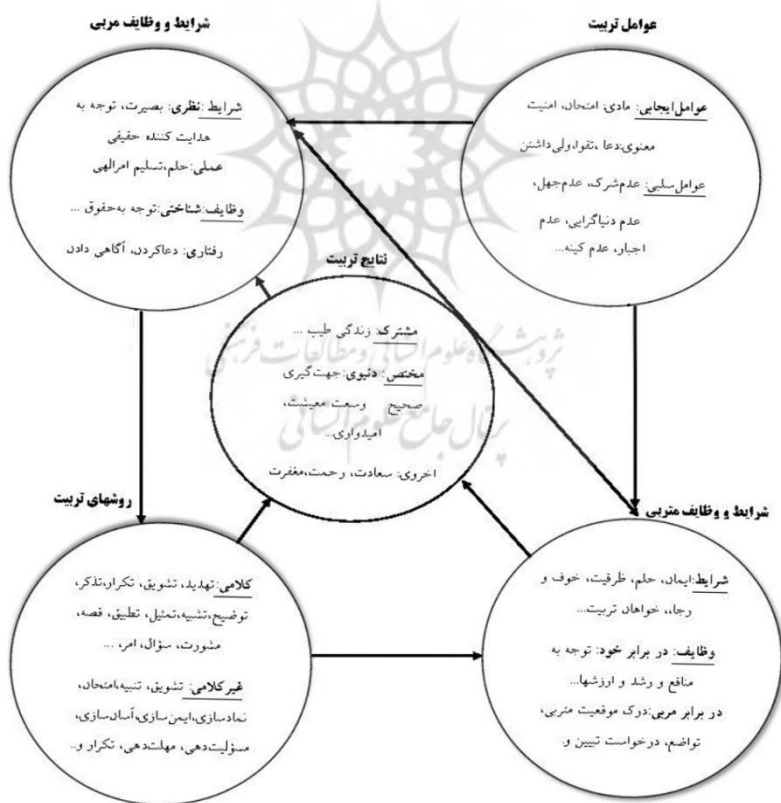
۵-۱. توضیح الگوی اول: رابطه مبانی، اصول و اهداف

با توجه به اینکه موضوع مقاله الگوی تربیتی در آیات حج است و یکی از روش‌های تربیتی دست‌یافته در این تحقیق، «نمادسازی» است، الگوی اول با محوریت کعبه به‌عنوان نمادی از موضوع حج ترسیم شده است. این الگو به جدول شماره ۴ مربوط است که عناوین همسو با یکدیگر را دربر داشت: «مبانی، اصول و اهداف». در تعاریف این واژه‌ها گذشت که مبنا و اهداف بر اصول تأثیرگذارند. در این الگو، «مبانی» چون زیربن است، پایین‌ترین قرار گرفته؛ و «اهداف» در نقطه‌ای است که برای رسیدن به آن تلاش مری و متربی را می‌طلبد؛ از همین رو در قسمت بالا (سقف کعبه) درج شده است. «اصول» بین آنها قرار گرفته؛ چراکه اهدافی مانند «عبودیت» و مبنایی چون «خلوص»، هر دو بر اصولی مانند «ارزش‌گرایی» اثرگذارند؛ زیرا اصول «باید»‌هایی‌اند که از مبانی و اهداف گرفته می‌شوند؛ از همین رو فلش ضلع روبرویی کعبه از اهداف و مبانی به اصول ختم شده است. دقت در آیات حج و تفسیر المیزان نیز این ارتباط را تأیید می‌کند؛ از جمله در آیه ۱۹۷ سوره بقره آمده است: «وَمَا تَعْلَمُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ». مرحوم علامه می‌فرماید: این جمله خاطر نشان می‌سازد که اعمال از خدای تعالی غایب و پنهان نیست و کسانی را که مشغول به اطاعت خدایند، دعوت می‌کند که در حین عمل از حضور قلب و از روح و معنای عمل غافل نمانند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۷۹). از این عبارت، می‌توان تأثیر مبنای حضور قلب و خلوص را در اصول عمل‌گرایی و هدفمندی برداشت کرد.

۲-۵. توضیح الگوی دوم: رابطه مری، متربی، روش‌ها، نتایج و عوامل

در این الگو نیز از پیکان فلش‌ها می‌توان ارتباطها را فهمید؛ به این بیان که رابطه مری و متربی دوطرفه است. مری باید به حقوق متربی توجه کند و متربی هم باید در مقابل مری تواضع داشته باشد. انتخاب روش‌ها توسط مری بر اساس شناخت او از متربی است. به‌کارگیری روش‌های متفاوت تربیتی بر متربی نتایج گوناگون دارد؛ با روش «تذکر یا اعلام بلند»، متربی «جهت‌گیری» صحیح می‌کند. مؤید ارتباط در آیه ۲۷ سوره حج نیز روشن است: «وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ...» یعنی در میان مردم اعلام کن؛ که اگر اعلام کنی، مردم چه پیاده و چه سوار بر اشران لاغر، از هر راه دوری خواهند آمد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۴، ص ۳۹۶). با اعلام بلند، مردم به سوی ابراهیم برای انجام حج جهت‌گیری می‌کنند؛ سپس مری بر اساس نتیجه‌ای که در امر تربیت متربی می‌بیند، می‌تواند یک روش دیگر را پی بگیرد. عوامل نیز در متربی تأثیرگذار است؛ برای مثال، اگر عامل «امنیت» یا «عدم شرک» وجود داشته باشد، متربی تربیت‌پذیرتر است. عوامل بر مری نیز تأثیر دارند؛ برای مثال، مری به سبب «جهل» متربی، روشی مناسب مانند «توضیح» برای او در تربیت انتخاب می‌کند.

۳-۵. توضیح الگوی سوم: رابطه مبانی، اصول، اهداف، عوامل، موانع، روش‌ها و نتایج تربیت

رابطه مبانی و اهداف و اصول، در نمودار شماره ۱ (کعبه) توضیح داده شد. در نمودار شماره ۳ تأثیر این سه بر روش و انتخاب روش روشن می‌شود. بر اساس مبانی «اختیار» است که می‌توان «مسئولیت» داد و با هدفی مانند «تأدیبه» است که می‌توان مرتب‌تری را «تذکر یا انذار» داد. در عاملی مانند «امنیت» است که می‌توان روشی چون «مسئولیت‌دهی» را به کار گرفت و با وجود مانعی مانند «استمرار بر خطا» می‌توان روشی چون «تهدید» را برگزید. مؤید این ارتباط، قول علامه ذیل آیه ۲۵ حج است: «انَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ» که می‌فرمایند: این آیات کفار مشرکی را که بر جلوگیری از ورود مؤمنین به مسجدالحرام استمرار دارند، تهدید می‌کند (طباطبایی، ۱۳۱۷، ج ۱۴، ص ۳۶۶-۳۶۷). با اتخاذ روشی صحیح در تربیت بر اساس مبانی، اصول، اهداف، عوامل و موانع، می‌توان به نتایج متعالی تربیت دست یافت؛ نتایجی چون «زندگی طیب».

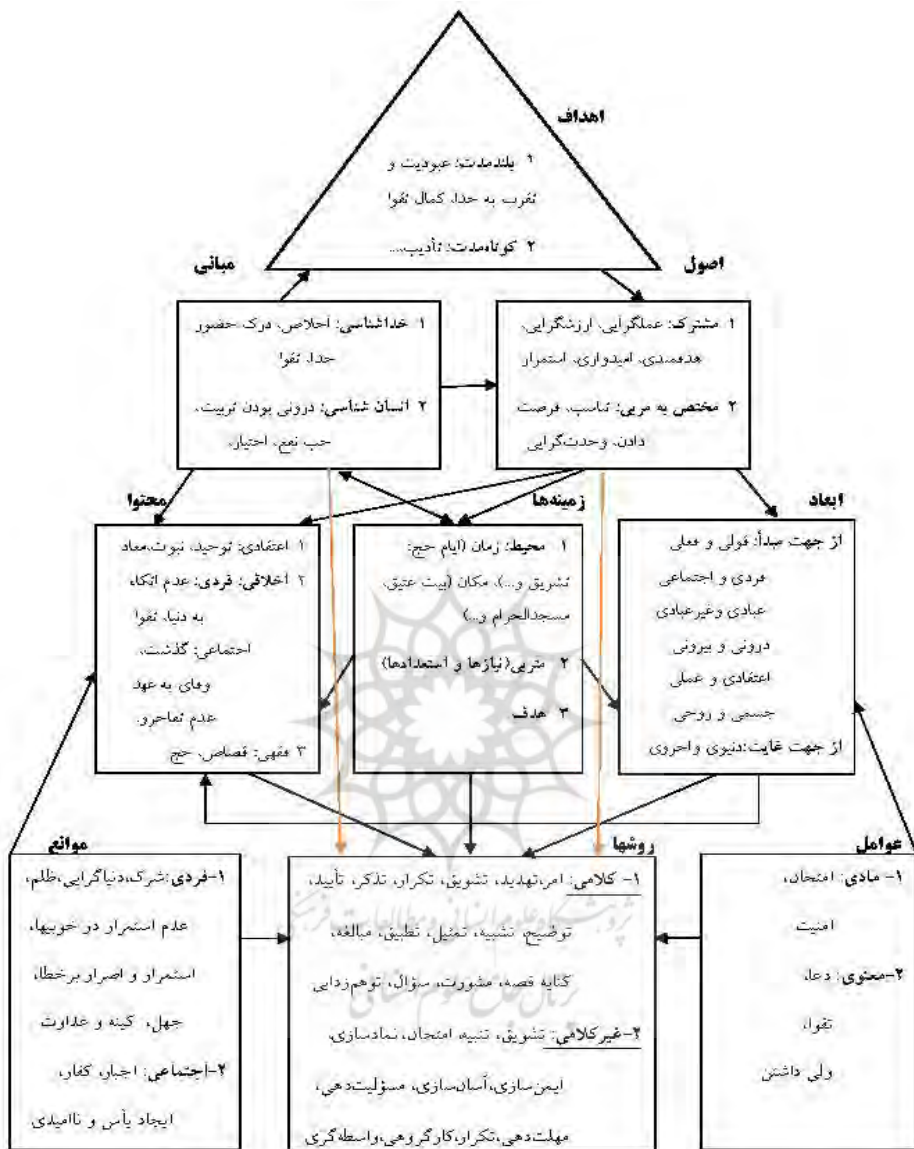
۴-۵. توضیح الگوی چهارم: رابطه عوامل، موانع و روش‌ها، ابعاد، مؤلفه‌ها و محتوا، اصول مبانی و اهداف

این الگوی نسبتاً جامع به صورت هرم یا کوه ترسیم شده است تا نمادی از کوه صفا و مروه و سعی بین آنها باشد؛ مکانی که آیات هدایتی در آن نازل شده است. سعی جامعی در کشف رابطه‌ها، میان بیشتر شاخصه‌ها صورت پذیرفته است. بسیاری از این رابطه‌ها در سه الگوی پیش بیان شده‌اند: رابطه عوامل، موانع و روش‌ها در قاعده هرم را لایه میانی نمودار شماره ۳ روشن کرد و رابطه مبانی و اصول با روش‌های تربیت را نیز همان نمودار بیان کرد. رابطه مبانی، اصول و اهداف در رأس هرم نیز در نمودار شماره ۱ گذشت. در این الگو، مبنا و اصول و اهداف در قسمت بالای الگو آورده شده‌اند تا روشن شود که اهداف، آن نقطه مطلوبی است که مربی و متربی درصدد رسیدن به آن هستند و مبانی و اصول نیز از اهداف جدایی‌ناپذیرند. اگر ارتباط‌های این الگو در تربیت به صورت جامع لحاظ شوند، اهداف تربیت محقق می‌شود.

درباره رابطه عوامل و ابعاد می‌توان گفت: فراهم کردن عاملی چون «ولی داشتن»، کار بر روی بُعد «اعتقادی و عملی» را می‌طلبد. با عاملی چون «دعا» می‌توان برخی از «ابعاد روحی و جسمی» را در سطح وسیع‌تری از تربیت دنبال کرد؛ چنان که حضرت ابراهیم علیه السلام برای همسر و فرزند خود از این ابعاد دعا کردند و این دعا به اجابت رسید: «رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْتِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ» (ابراهیم: ۳۷). حضرت ابراهیم علیه السلام در میان نقاط مختلف زمین، نقطه‌ای غیرقابل کشت و خالی از آب گوارا و رویدنی‌های سبز و درختان زیبا و هوای معتدل و خالی از مردم را اختیار کرد، تا ذریه‌اش در عبادت خدا خالص باشند و امور دنیوی دل‌هایشان را مشغول نسازد. این، توجه به بعد روحی آنهاست و البته درخواست می‌کند که دل‌های مردم به سوی ذریه او متمایل شود؛ به‌طوری که وطن‌های خود را رها کنند و پیرامون آنها منزل گزینند یا حداقل به زیارت خانه خدا بیایند و قهراً با ایشان هم انس بگیرند. ایشان به بعد جسمی آنان نیز توجه دارد؛ به اینکه میوه‌های هر نقطه از زمین را به وسیله تجارت بدانجا حمل کنند و مردم آنجا از آن بهره‌مند شوند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۲، ص ۷۶).

نمونه رابطه ابعاد بر محتوا چنین است که اگر باید بعد «فردی یا اجتماعی» متربی را تقویت کرد، محتوای مناسب با آن، مثل «تقوا یا وفای به عهد» انتخاب می‌شود. زمینه‌ها نیز با ابعاد و محتوا ارتباط دارند؛ با این بیان که زمینه‌ای مانند محیط (اعم از زمان و مکان، مانند محیط حج) در ابعاد مختلف تربیت آدمی کارساز است و هر کس بر اساس نیاز خود از آن بهره می‌برد.

برای تأیید ارتباط اصول و زمینه می‌توان چنین مثال آورد که در اصل «وحدت‌گرایی» زمینه «محیط» مهم است و در هر محیطی نمی‌توان این اصل را به کار برد؛ چنان‌که هر محتوایی را نمی‌توان برای متربی بیان کرد؛ و در انتخاب محتوا باید اصل «تناسب با مخاطب» رعایت شود. ارتباط دوسویه در مبانی و زمینه‌ها بین دو مقوله «حب نفع» در مبانی و «نیازها و استعداد متربی» یا «هدف» در زمینه‌ها بسیار واضح است.

نمودار شماره ۴- الگوی مبانی، اصول، اهداف و ایجاد زمینه‌ها، محتوا و عوامل، موانع و روشهای تربیت در آیات حج با تکیه بر تفسیر المیزان

۶. تدوین گزارش

تدوین گزارش، مرحله پایانی فرایند است. این گزارش نمودی از تمام فعالیت‌هایی است که برای رسیدن به الگو انجام شده است. از همین رو بیان دقیق آن، استحکام و تلاش‌های فراوان این روش را نشان خواهد داد. از ابتدای شروع به کار در راستای این مقاله سعی بر آن بوده است که در هر مرحله از انجام فعالیت‌ها، فرایند به صورت جزئی

یادداشت شود. در مرحله نهایی، یادداشت‌ها بازنویسی شده و مطالبی به آنها اضافه و بخش‌هایی خلاصه یا حذف شده است. البته لازم به ذکر است که محدودیت حجم گزارش، مرحله تدوین نهایی گزارش را بسیار سخت می‌کرد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

قرآن کریم، این کتاب تربیت، پاسخ‌گوی تمام نیازها و ابعاد وجوی انسان، از جمله امور تربیتی است. مهم آن است که انسان خود احساس نیاز کند و بر اساس رویکرد احتیاج و سؤالاتش در محضر قرآن وارد شود و به فرموده امیرالمؤمنین علیه السلام آن را به نطق آورد و نکات تربیتی را از درون آیات استخراج کند. روش بسیار مؤثر «عنوان‌گزینی و کدگذاری» در این زمینه بر روی آیات حج، انسان‌سازی را به صورت فشرده، در قالب الگوهایی ترسیم می‌کند تا رابطه‌های عناوین اتخاذ شده در آیات حج را نشان دهد. عناوین کلی‌تر، کلی و جزئی در جدول‌هایی سازمان‌دهی شده‌اند تا الگوسازی را تسهیل کنند. این عناوین عبارت‌اند از:

مبانی: خلوص، احساس حضور، تقوا، حب نفع، جوشش تربیت از درون، اختیار؛

اصول: حسنه‌خواهی، وفای به عهد، تعاون بر نیکی و تقوا، حفظ شئائر، امیدواری، استمرار، فرصت‌دهی، تناسب و...؛

اهداف: عبودیت، تأدیب، تقوا و...؛

روش‌ها و ابزار: کلامی، مانند توضیح و تفسیر، مبالغه، استفاده از محسوسات؛ غیر کلامی، مانند کار گروهی،

نمادسازی و...؛

عوامل: امنیت، ولی داشتن، دعا، امتحان؛

موانع: شرک، جهل، کفار، کینه، اجبار، یأس؛

نتایج: ملحق شدن به مربی، سعادت‌مندی، رعایت حقوق، امیدواری و... .

ارتباط این گزاره‌ها در چهار الگو به تصویر کشیده شدند که زیربنایی‌ترین آنها نمودار الگوی شماره ۱ است که رابطه مبانی و اهداف با اصول را نشان می‌دهد. در نظر نگرفتن این مبانی در تربیت، انسان را از اهداف و نتایج مطلوب دور می‌سازد. چنین الگویی می‌تواند پاسخ‌گوی سؤالات و ابهامات ساکن‌داران تربیت باشد. نمودار الگوی شماره ۲ پاسخ‌گوی مشکلات روشی مربیان است؛ چه‌بسا اشتباهات مربیان به دلیل عدم دقت در رابطه وظایف و ویژگی‌های مربی و متربی، روش‌ها و عوامل و موانع تربیت باشد. نمودار الگوی شماره ۳ نیز بر دقت در این رابطه‌های تنگاتنگ مقوله‌های تربیتی از زاویه‌های دیگر تأکید می‌کند تا متربی را به نتایج متعالی تربیتی برساند. نمودار الگوی شماره ۴ که الگوی نهایی است، نسبتاً جامع الگوهای پیش است و نشانگر تأثیر پیچیده امور تربیتی و لزوم تسلط و به‌کارگیری آنهاست؛ امور تربیتی‌ای که عقل بشری باید از آیات هدایت الهی مدد بگیرد تا بهترین خروجی‌های تربیتی را داشته باشد و چه خوب است که پس از این مرحله از پژوهش، الگوی تربیتی هر مرحله از مناسب حج، به تفکیک بر اساس آیات و روایات استخراج شود و قصد به سوی کوی دوست برای حاجیان با پای ظاهری و نیز با پای دل با استفاده از کلام خود او هموارتر شود.

منابع

- ابن فارس، احمد، ۱۴۲۹ق، *معجم مقاییس اللغة*، بیروت، دار الاحیاء التراث العربی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ق، *لسان العرب*، بیروت، دار صادر.
- بابایی، علی اکبر، عزیزی کیا، غلامعلی، و مجتبی روحانی‌راد، ۱۳۸۵، *روش‌شناسی تفسیر قرآن*، قم، سمت.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۹، *انتظار بشر از دین*، قم، اسراء.
- _____، ۱۳۸۶، *شمس الوحی تبریزی*، قم، اسراء.
- حافظنیا، محمدرضا، ۱۳۹۵، *مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی*، تهران، سمت.
- حسینی‌زاده، علی، ۱۳۹۰، *نگرشی بر آموزش (سیره تربیتی پیامبر و اهل‌بیت (ع))*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حسینی‌نسب، داود، و علی اصغر اقدم، بی‌تا، *فرهنگ واژه‌ها، تعاریف و اصطلاحات تعلیم و تربیت*، بی‌جا، بی‌نا.
- داوودی، محمد، ۱۳۹۱، *تربیت اخلاقی (سیره تربیتی پیامبر و اهل‌بیت (ع))*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۴۶، *لغت‌نامه*، تهران، دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین، ۱۴۱۲ق، *المفردات فی غریب القرآن*، بیروت، دار العلم الدار الشامیه.
- طاهرزاده، اصغر، بی‌تا، *جایگاه تفسیر المیزان و روش استفاده از آن*، اصفهان، لب المیزان.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین، ۱۴۱۷ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- عباسی‌مقدم، مصطفی، ۱۳۹۱، «نگاهی به ابعاد مفهومی و کارکردی الگو و اسوه در تربیت و تبلیغ دینی»، *پژوهش‌نامه تربیت تبلیغی*، سال یکم، ش ۱، ص ۴۵.
- عمید، حسن، ۱۳۸۷، *فرهنگ فارسی عمید*، تهران، امیر کبیر.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۱۰ق، *کتاب العین*، قم، هجرت.
- قرشی، سیداکبر، ۱۳۷۱، *قاموس قرآن*، چ ششم، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
- مصطفوی، حسن، ۱۳۶۰، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مطهری، مرتضی، ۱۳۷۳، *تعلیم و تربیت در اسلام*، تهران، صدرا.
- یاوری، وحید، ۱۳۹۴، *پاوربیت‌آشنایی با روش تحلیل مضمونی*، قم، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه.